

Віктор Гуменюк

АБИБУЛЛА ОДАБАШ І ЙОГО ПОЕМА “АЛТЫН ЯРЬКЪ” (“ЗОЛОТЕ СЯЙВО”)

Абібулла Одабаш належить до найвизначніших постатей кримськотатарської культури перших десятиліть ХХ ст. Поет і прозаїк, літературознавець і мовознавець, журналіст і педагог, він залишив цікаву багатогранну спадщину, яка, проте, ще мало вивчена. Останнім часом з’явилися лише деякі праці оглядового характеру, присвячені його життєвому шляху і творчості¹.

У літературному доробку Одабаша особливе місце посідає поема “Алтын яръкъ” (“Золоте сяйво”). Твір, підписаний псевдонімом Тимурджан, опублікований 1911 р., коли молодий поет навчався у Стамбулі на історичному факультеті університету і брав активну участь у студентському громадському житті. Туга за батьківщиною, убоління за її долю, жагуче прагнення зарадити безталанню свого народу, молодеча віра в його світлий прийдешній день — такі почуття не лише надихнули автора на створення поеми; ними наскрізь проіннятий текст твору, що надає його образному ладові ліричної піднесеності, мальовничої експресії.

“Алтын яръкъ” можна розглядати як своєрідний зразок поетичної публіцистики. Тут яскраві, мистецьки огранені картини підпорядковані пристрасним роздумам про шляхи суспільного поступу. Прикметно, що ці шляхи автор пов’язує не з революційними гаслами, поширеними й навіть модними на початку ХХ ст., а з утвердженням і розвитком гуманістичних традицій, наголошуючи при цьому на значенні культури й освіти в людському житті.

Масштабність художньої проблематики, панорамність та епічна монументальність картин, в яких натуралістична точність зображення покликана увиразнити авторську експресію, схвилювати читача, органічно поєднується з використанням символічної атрибутики, прикметної для народних легенд (підкова золота, меч, вродлива юна вершниця тощо). Усе це спонукає визначити жанр твору як поему. Але водночас тут наявні й ознаки ліричного послання. Власне, поєднання епічних та лірико-публіцистичних елементів і визначає жанрову своєрідність твору. Про приналежність його до послань свідчить і вступна присвята із промовистою назвою “Татар яшларына” (“Татарській молоді”), і типові для цього жанру звертання (“Яш татарлар...”, “Айда, яшлар!”), і заключний підсумковий катрен, заклична інтонація якого також увиразнюється звертанням: “Ай, яш татар! Биль!” У вступній присвяті автор, згадуючи минулу славу колись квітучого рідного краю, подає вражаючу картину його занепаду:

Къыджыткъанлар, тикенлер, сасыкъ отлар, оленлер,
Салпы-солпы къартагъачлар, чырмавыкълар, эменлер.
Джанаварлар, йырткъыч къуртлар, тюрлю-тюрлю йыланлар,
Бу севимли тарлаларнынъ эр якъыны орыткенлер.

¹ Абибулла Одабаш // Ылдыз. — 1991. — №4. — С. 84-87; Урсу А. Одабаш Абибулла Абдурешидович // Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.): Библиографический словарь. — Симферополь, 1999. — С. 148-151.

(Кропива, осот, болотяні трави, бур'яни,
Криві, покорчені, трухляві дерева, гінкі плющі,
Усілякі дикі звірі, хижі вовки, змії
Вкрили зусібч дорогі серцю поля)².

Для ще більшого увиразнення цієї й так нестерпної картини Абібулла Одабаш із властивою східній поезії мальовничістю зображує розквіт інших країн. Свою тривогу за рідний край він передає, послуговуючись поетичними паралелізмами, контрастним зіставленням образних рядів, експресивними переліками, як-от у третьому рядку першої строфи: “Къаралмагъан, къазылмагъан, сачылмагъан, орулмагъан...” (“Недогледжені, неорані, незасіяні, неприбрані...”), а також удаючись до здебільш чіткого, але нерегулярного римування. У всій поемі рими розташовуються то за принципом рубаїв (ааба), то паралельно чи перехресно, то у вигляді кільця, подекуди спостерігаємо навіть білий вірш. Скажімо, в останній строфі присвяти неточна рима у двох останніх рядках виглядає вповні природною, автор ніби навмисне слово “къаршымызда”, яке могло б забезпечити точну риму, ставить у середину рядка, що надає гіркоти риторичному питанню: “Ничюн къалсын къаранлыкъта, къаршымызда шу къачтарла?” (Невже мають лишитися в пільмі ці поля, що розкинулися перед нами?) (133). У коротких вступних розділах “Неден” (“Чому?”) та “Чекишкен” (“Стражденні”) розгортається його зміст і нагнітаються картини жахливого спустошення рідної землі. Однак Абібулла Одабаш аж ніяк не прагне викликати розпач або зневіру. Навпаки, він звертається до молоді, пов'язуючи з нею свої сподівання на відродження краю. Усе рішучіше в його рядках лунають заклики:

Агъланайкъ пек арув! Лякин, билинь, ёлдашларгъа
Бизим мында агъламамыз файда этмез, андаки
Корьюгинден тюртинген, джан чекишкен адамларгъа
Керек чапмакъ, етиשמек, ярдым этмек оларгъа.
(Наридаймося вволю, та знаймо —
Не допоможуть ридання бідолошним блукальцям;
Цим темним страдникам, що збилися з путі,
Треба зарадити негайно, мерщій) (134).

Тут можна завважити певний перегиб із героїчними мотивами, властивими й українській поезії початку ХХ ст., зокрема з мотивами творчості Лесі Українки:

О сліз таких вже вилито чимало, — Доволі вже їм литись, —
Країна ціла може в них втопитись; Що сльози там, де навіть крові мало!³

Основній частині поеми передує ще один своєрідний пуант — чотиривірш “Аджеп” (“Дивина”). І плин бурхливої річки, і золота кінська підкова, що виблискує у хвилях, і шабля поруч — усе це промовисті й водночас вишукані символи; своєрідне увиразнення й розвиток вони дістають в основній частині поеми — “Чешит шейлер” (“Вирування”). Тут, як і в перших строфах, розгортається динамічна панорама запустіння й руїни, увиразнена експресивним переліком:

Бу дуварлар, бу диреклер, бу къальалар, бу эвлер!..
Табиатынь юругъына насыл кокюс керип тургъан.
(Ці мури, ці колони, ці фортеці, ці будинки...
Вони стоїчно стрічали удари стихій!..) (135).

² *Тимурджан [Одабаш Абібулла]. Алтын яркъъ: Поэма // Ыылдыз. — 1996. — № 2. — С. 133. Далі сторінку зазначаємо в тексті.*

³ *Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 125.*

Однак поступово домінантним у тексті стає життєствердний мотив долання руйнівної сили, мотив, зумовлений спогадами про минулу славу і прагненням розгледіти в невітшному сьогоденні її непроминуші сліди. Уособленням цієї слави виступає чарівна юна вершниця, на чолі якої золотиться напис “Татарська земля”:

Къаранъыз ай!.. Ат устюнде отургъан гузель бир къыз
Айгъа къардаш оладжакъадай турушы ве къурумы!
Манълайында бир язы вар, окъунъызчы не дер о?
Алтын сувуман бу язы, экен мегер “татар юрту”.
(Ой гляньте!.. Верхи на коні сидить гарна дівчина,
Постава й стать її такі, немов це посестра місяця.
У неї напис на чолі, прочитаймо, що означає він.
Там золотим сяють слова “Татарський край”) (135).

Монументальна алегорія доповнюється суттєвою деталлю — перед конем лежить перекинутий ошатно інкрустований престол. Хан, що колись володів ним, уособлював лад і добробут цієї тепер понівеченої землі. У його постаті, у портреті автор намагається поєднати риси звичайної людини (“Аз мыйкълы, сакъалсыз, орта бойлу, бираз шишман Бетиндеки кемиклери устьке таба узангъан” / “Без борода, з ріденькими вусиками, середнього зросту, кремезнуватий, вилицюватий...”) та особи непересічної, символічної, особлива значущість якої увиразнюються порівняннями (очі світяться, як сонце; сам хан, як лев) та описом звияжних звершень. Здається, не лише все навкруги завмирає з його появою, а й навіть рими на якийсь час втрачають свою точність і дзвінкість:

Шимдигеджек хан авасын чалаяткъан музыка
Кесилірди бирден-бирге, башкъа бир сес орталакъта,
Юкселірди ки; санарсынъ, тамарындан ойнар дюнъя,
Бу сес эди: “Улу татар ханлыгъы сен бинъ яша!”
(Вмить затиха мелодія, з якою хан прибув,
Новий мотив піднесено лунає навкруги,
Здається, переймаються ним небо і земля,
Звучить: “Хай тисячі років живе татарська міць!”) (137).

Неабиякою поетичною енергією, яскравою мальовничістю, образною динамікою, афористичною чіткістю пройняті строфи, в яких автор натхненно відтворює історичний поступ татар, що опановують євразійські простори:

Авропагъа “Кет, къон!” — дие ювердиги бир къулу
Улу татар байрагъыны кетти, анда юксельтти.
Къырым, Къазан эждерханынъ чалды, ачты къапусыны,
Ешилъ Урал бойыларына къурды “Алтын Орду” сыны...
 (“Вперед, на Європу!” — наказує хан,
І вже над нею майорить татарське знамено,
Крим, Казань підкоряються, відчиняють йому двері,
Далеко за Урал простягається широка Золота Орда) (137).

Звісно, можна говорити про поетичну ідеалізацію історичного минулого, до якої вдається в поемі Абібулла Одабаш. Але варто зазначити, що це саме поетична ідеалізація, яка присутня в багатьох творах світової літератури, скажімо, в “Енеїді” Вергілія чи “Полтаві” О.Пушкіна. У “Золотому сяйві” вона необхідна авторові не лише для того, щоб наголосити на цілком реальній славі татарського (тюркського) світу, а й щоб контрастно увиразнити той стан, в якому опинилися татари в пізніші часи. Перипетії трагічної долі народу Абібулла Одабаш відтворює з монументальною експресією, удаючись до поетичного паралелізму:

Къатты сувукъ, къарлы, бузлу, ель, фуртуналар чыкъты, эсти,
Эр бир якъны урды-къырды, алт-усът этти орталыкъны,
Салландылар, йыккъылдылар тамырындан тереклер,
Буюк тагълар, къоджа ташлар темилинден тепрендилер.
(Морозні сніговії, крижані бурани повіяли,
Все навколо крушили, ламали, й перевертали,
Гойдалися й падали вирвані з корінням дерева,
Великі гори, скелі тремтіли й стугоніли) (138).

Авторська експресія набуває особливої сили внаслідок звернення до натуралістичної образності, покликаної збудити прагнення до рішучого спротиву становищу, за якого народне тіло гризуть “тля, мурашва і всякі черв’яки” (“парчаланды, къырмыскъалар, къуртлар огъа юрюди”, 140).

У пристрасних поетичних картинах Абібулла Одабаш подає концептуальну програму відродження народу. Одвіку властиве татарам войовниче завзяття, вважає автор, значною мірою зумовило не лише їхню величну славу, а й трагічну долю. Коли на Заході все більшої ваги почали надавати знанням, “татарин не завважив цього, бо міцно спав” (Факъат татар коралмады, чюнки шимди юкъудайды) (139).

Запорука відродження — в усвідомленні особливого значення гуманістичних цінностей. Ця провідна думка твору виразно висловлена в афористично пружній, антитетично організованій строфі:

Юмурыкъман, зорбалыкъман, къан тѣкмекмен яшамакъ.
Буюк олмакъ, ад къазанмакъ, омюр сюръмек, яшамакъ.
Девирлери чокътан кечти, шимди дюнъя баштан-аякъ
Башкъа шейлермен чевриле, — коръмек, бильмек, анъламакъ.
(Не руйнувати, лити кров чи полум’ям пекти,
Не досягти силоміць захланної мети,
Сьогодні в світі головне — пізнати, осягти,
Явити більше мудрості, поваги, доброти) (141).

Починаючи з цієї строфи, лейтмотив твору виражає слово “бильмек” (“пізнати”) та похідні від нього (“бильги”, “бильгисине”, “бильдирмектир”, “биль”). Розвивається й антитетична образність. Абібулла Одабаш закликає ровесників, татарську молодь, не втрачати завзяття, властивого предкам, “заполонити своїми ордами Берлін, Париж, Лондон, Відень, Петербург”, але тільки для того, щоб творчо засвоїти високу європейську культуру і з її допомогою оновити рідний край.

Роздуми автора філософічні, публіцистично загострені, але позбавлені однозначності. У поемі не ідеалізується новітня цивілізація, де існує чимало лиха, адже й “у нинішні часи жахний хижак проник”.

Немовби пророкуючи страшні потрясіння й суспільні катаклізми ХХ ст., поет, удаючись до засобів паралелізму й антитези, до своєрідної алегоричності й символіки, пише:

Гъонджелермен, чичеклермен донатылгъан о багъачада
Гузель нурлы, йылтыравукъ урбаларнынъ астында,
Бильсень сен бир инсанлыкъны тишлеп янгъан не къадар
Титиз, къоркъунч ябанийлер, джанаварлар, йыланлар вар!..
(Красуються, плекаються уквітчані сади,
У них заповідається на сонячні плоди,
Але таїться по кущах і звір страшний, і гад,
У задрісній ненависті усіх кусати рад) (143).

Національні проблеми татар автор розглядає в контексті проблем світових. Закликаючи тюркські народи збагачуватися здобутками європейської культури,

він аж ніяк не обстоює відмови від національної самобутності. Золоте сяйво має зродитися, на думку Абібулли Одабаша, з поєднання вселюдського й національного, світла Заходу і Сходу.

Прагнення до синтезу можна завважити і в поетиці твору. Західний раціоналізм, який уже збагачується модерністським світовідчуттям (натуралістична образна фактура, що сягає обріїв символізму, зокрема завдяки своєрідному переосмисленню народної міфології), поєднується в поемі із суто східною мальовничістю, барвистістю й версифікаційною вибагливістю.

Художньо осмислені ідеї поет намагався активно втілювати в реальному житті. Повернувшись після навчання у Стамбулі до рідного Криму, Абібулла Одабаш плідно працював у різних галузях національної культури, прагнучи поширити серед людей “золоте сяйво” знань.

Галина Шевченко

ПРОБЛЕМА ЧИТАЧА В КОМПАРАТИВНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ОЛЕКСАНДРА БІЛЕЦЬКОГО

З літературно-теоретичного погляду проблема читача як соціокультурна формувалася впродовж ХІХ–ХХ ст. Про це свідчить загальна картина безперервного вдосконалення теорій, ідей, концепцій. Категорія читача була спільним об'єктом досліджень різних літературознавчих шкіл, “...часом навіть взаємозаперечувальних теоретичних моделей”¹. Такий інтерес у літературознавців був не випадковим, бо лише завдяки контакту автора й читача, зустрічі цих двох світів відбувається реалізація та функціонування тексту. “Без читача немає письменника, немає літератури”,² — зазначав, скажімо, П.Сакулін. “Твір є художнім або нехудожнім, першорядним, або другорядним лише у свідомості читачів: це вони відкривають в ньому красу, це вони створюють ідею”³, — стверджував О.Білецький. Водночас читач виступає не лише споживачем та замовником, а й об'єктом, який відчуває на собі вплив літератури. При цьому важливо усвідомлювати, що соціологічний аспект проблеми не повинен витіснити аспект естетичний.

Одним із перших до проблеми читача не лише як соціологічної, а й як естетичної звернувся О.Білецький. Формулюючи свою методологію дослідження літератури як певної системи, учений у праці “Про одне з чергових завдань історико-літературної науки (вивчення історії читача)” (1922 р.) зазначав, що читач — це повноправний учасник літературного процесу. У багатьох випадках автор орієнтується саме на його смаки, які постійно еволюціонують. Отже, у певному сенсі читач виступає співавтором книжки.

Однак слід враховувати, що “...читацька маса неоднорідна за своїм складом...”⁴ — писав О.Білецький, отож у різні епохи культура набуває тієї тональності, яку задає певна суспільна група. Саме тому, як зазначав О.Потебня, образ може набувати різного змісту залежно від ситуації та читацького сприйняття. Звідси впливає необхідність вивчення не лише творів, а й соціальних груп читачів. На думку О.Білецького, їх існує чотири: читач як плід уяви; палкий прихильник; читач-спадкоємець; читач, що взявся за перо, тобто “читач-автор”. Часто

¹ Зубрицька М. Ното legens: читання як соціокультурний феномен. — Львів, 2004 р. — С. 24.

² Сакулін П. Социологический метод в литературоведении. — М., 1925. — С. 166.

³ Білецький О. Збір. праць: У 5 т. — К., 1965. — Т. 3. — С. 272.

⁴ Там само. — С. 259.